

TARİX

UOT 94 (479.24)

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ - RUSİYA
MÜNASİBƏTLƏRİ: PROBLEMLƏR VƏ YENİDƏN İŞGAL****İSMAYIL MUSA***

Məqalədə Rusiyanın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə (AXC-yə) yaratdığı problemlər araşdırılır. Başlıca diqqət Lenin (Sovet) və Denikin Rusiyalarının Şimali Azərbaycana yenidən işğal etmələrinə yönəlik səylərinin təhlilinə yetirilir. Bu kontekstdə də AXC-nin süqutunda “təkrar Rusiya işğalı” amilinin rolu tədqiq edilir. Bununla bağlı olaraq da çoxsaylı sənədlər: diplomatik yazışmalar, Azərbaycan və Rusiya dövlət xadimlərinin çıxışları, direktiv, nota, əmr və s. tənqidi yanaşma üsulu ilə nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Lenin Rusiyası, Denikin Rusiyası, “notalar savaşı”, Şimali Azərbaycanın işğalı, Cümhuriyyətin süqutu

Giriş. Azərbaycan istiqlalının tanınmasından az sonra onun itirilməsi təhlükəsi daha da artdı. Dövlətçiliyimizin yenidən itirilməsi təhlükəsi və süqutu daxili və ən əsası da, bir sıra xarici amillərlə bağlı olmuşdur. Xarici amillər sırasında ən başlıcaları bunlar sayılır [3, 188]:

- “Böyük Ermənistanın bərpaası”na yönəlik hərbi-diplomatik səylər;
- Rusiyanın işğalçılıq siyasəti və hərbi təcavüzü.

Azərbaycan dövlətçiliyinə (istiqlalına) təhlükə yaradan və onu süquta uğradan bu amillər arasında sonuncu həlledici hesab olunur. Bu mühüm məqamı və tarixi şəraitin reallıqlarını nəzərə alan AXC hökuməti Rusiya ilə bərabərhüquqlu münasibətlər yaratmağa çalışırdı. Rusiyadakı daxili siyasi-hərbi qarşıdurma onunla əlaqələr qurmaq istəyən dövlətlər üçün də ciddi problemlər doğurmuşdu. Azərbaycan da bu baxımdan istisna təşkil etmirdi.

Rusiyanın bu dövrdəki xarici siyasəti əslində iki tərəfdən-vətəndaş müharibəsində qarşıduran qüvvələr vasitəsi ilə aparılırdı. Və Azərbaycan da bu xüsusi şəraiti nəzərə almalı oldu. AXC diplomatiyası şəraitə uyğun olaraq Rusiyadakı tərəflərin ikisi ilə də anlaşmağa çalışırdı. Bu məqsədlə də yeri gəldikcə “qırmızı”, yaxud da “ağ” Rusiya ilə normal münasibətlər yaradılmasına cəhdlər

* *Bakı Dövlət Universitetinin professoru; ismayilmusa@bsu.edu.az;*

ORCID İD: 0000-0002-1151-7238

göstərilirdi. Belə əvəzlənməyə Rusiyadakı qarşıdurma tərəflərindən birinin digərini üstələməsindən irəli gələn şərtlər də təsir edirdi.

Buna görə də əvvəlcə Azərbaycan-Sovet Rusiyası, sonra AXC-Denikin və sonra isə yenə AXC-Lenin Rusiyası münasibətləri önə çıxdı. Azərbaycan-Rusiya münasibətlərindən bəhs edərkən belə bir mühüm cəhət xüsusi olaraq vurğulanmalıdır: daxilədəki hərbi-siyasi qarşıdurmanın hər iki tərəfi (Lenin və Denikin) böyük dövlətçilik iddialarından çıxış edirdi. Onların Azərbaycanda geostrateji maraqları var idi. Və ölkəmizi yenidən işğal etmək məqsədi güdürdülər.

AXC–Sovet Rusiyası münasibətləri: siyasi–ideoloji–diplomatik mübarizə. AXC özünün İstiqlal Bəyannaməsinin prinsiplərinə müvafiq olaraq Rusiya ilə də normal münasibətlər yaradılmasına böyük əhəmiyyət verirdi. Və onun daxilindəki siyasi-hərbi qarşıdurmanın gedişindən asılı olaraq, ilk öncə, Sovetlərlə (Lenin hökuməti ilə) əlaqələr qurulması lazım gəldi. Azərbaycanın Rusiya ilə (hələlik Sovetlərlə) münasibətlər yaratmaq zərurəti dövlətimizin xarici siyasətinin başlıca məqsədləri ilə sıx bağlı idi. Bu işdə tarixi əlaqələrin və həlli təxirəsalınmaz olan iqtisadi problemlərin (Rusiya bazarına ehtiyac, yeni ticarət-maliyyə əlişgillərinin hələlik qurula bilməməsi və s.) də təsiri danılmazdır.

Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (RSFSR) fəaliyyətinin ilk çağlarından etibarən “Vahid və Bölməz Rusiya” siyasətindən çıxış edirdi. Buna görə də Qafqazdan (Azərbaycandan) əl çəkmək istəmirdi. Bu istiqamətdə bir sıra addımlar da atılmışdı:

a) bütün Qafqazın sovetləşəcəyi müddətədək S.Şaumyan region üzrə Fövqəladə Komissar təyin olunmuşdu (16.XII.1917); **b)** “Türkiyə Ermənistanının muxtariyyəti haqqında” 13 [6, 37] sayılı dekret (29.XII.1917) elan edildi (“məşhur” Andranik bu dekreti son yüzilin Rusiya tarixində “Böyük Ermənistan”ın bərpasına rəvac verən ilk rəsmi sənəd [3, 189] kimi dəyərləndirmişdi); **c)** Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (XKS; onu “Bakı Kommunası” da adlandıırırlar) təmsalında Rusiyanın Qafqazda plasdarmı-regionda “vətəndaş müharibəsinin başlıca mərkəzi və istehkamı” (S.Şaumyan) yaradılmışdı.

Erməni liderləri (A.Xatisyan və b.) tərəfindən “Ermənistan Sovet hökuməti” kimi səciyyələndirilən “Bakı Kommunası” qarşısına iki məqsəd qoymuşdu: **1.** Azərbaycanın istiqlalına mane olmaq. **2.** Bakını Rusiya üçün əldə saxlamaq və onu Azərbaycandan ayırmaq. Buna görə də o, məqsədyönlü antiAzərbaycan siyasətini aparırdı [2, 127-128] (Əmiryanın redaktorluğu ilə çıxan “Bakinski raboçi” qəzeti, hətta “Azərbaycan” sözünü məsxərəyə qoyurdu). Bakıda və ətraf ərazilərdə türk-müsəlman soyqırımı həyata keçirildi. Qısa müddətdə Rusiyaya 1,5 milyon ton neft və xeyli pambıq göndərilmişdi.

Azərbaycanda dövlətçiliyin bərpası və AXC-nin elan edilməsinə baxmayaraq Sovet Rusiyası özünün işğalçılıq niyyətlərindən, bəd əməllərindən əl çəkmədi. Çoxsaylı sənədlərdən görüldüyü kimi, Rusiya Azərbaycandakı maraqlarından imtina etmək və onların reallaşdırılmasından geri çəkilmək istəmirdi. Bu məqsədlə də:

- Leninin Stalinə ünvanladığı teleqramda (30.VI.1918) Bakı nefti və s. məsələlərlə bağlı bəzi mülahizələr söyləndi. Belə ki, teleqramda neftin bir hissəsinin almanlara verilməsinə razılışmaqla türklərin Bakıya buraxılmamalarından, habelə şəhərin əldə saxlanılması üçün yaxşı imkanların mövcudluğundan və bu barədə dərhal S.Şaumyana məlumat çatdırılmasından bəhs olunurdu.
- Bakı XKS-dən (S.Şaumyandan), habelə onun vasitəsi ilə də Andranik-dən istifadə olundu. Bakı Kommunası qoşunlarının (70 faizini ermənilər təşkil edirdi) Gəncə üzərinə uğursuz yürüşü (VI.1918), S.Şaumyanın “xalq rəhbəri (qəhrəmanı)” adlandırdığı Andranikin Naxçıvanı “Sovet Rusiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi elan etməsi” (VII.1918) və s. bu qəbildən olan tədbirlərdən idi [3, 190];
- Almaniya Bakı nefti ilə bağlı şirnikləndirildi. Bunu Brest-Litovsk müqaviləsinə “Əlavə” (“Bakı sazişi”, 27.VIII.1918) və s. də təsdiqləyir [6, 168-169];
- “özünün çox əhəmiyyətli şəhərlərindən” hesab etdiyi Bakının qurtuluşu ilə əlaqədar olaraq Almaniya irad və Osmanlıya isə etiraz bildirildi. Bakının azad olunmasını “özünün ərazi bütövlüyünə qəsd” kimi dəyərləndirən Sovet Rusiyasının Xalq Xarici İşlər komissarı G.Çiçerin Almaniya (21.IX.1918) və Osmanlı (10.X.1918) hökumətlərinə notalar göndərdi. Sonuncuya ünvanlanan notada Rusiya ilə Türkiyə arasında hazırlanan diplomatik protokola Bakının Sovet hakimiyyəti orqanlarına verilməsinə dair xüsusi maddənin salınması tələb olunurdu.

Öz növbəsində AXC hökuməti, bir tərəfdən, Sovet Rusiyasının suverenliyimizə (dövlətçiliyimizə) qarşı hərəkətlərini zərərsizləşdirməyə yönəlik tədbirlər görürdü. Digər tərəfdən də, onunla normal münasibətlər qurmağa çalışırdı. Buna görə də AXC rəhbərliyinin Sovet Rusiyası ilə əlaqələr yaratmaqda maraqlı olmaması və hətta onunla münasibətləri korlamasına dair baxışlarla razılışmaq çətindir.

M.Ə.Rəsulzadə hələ 1918-ci ilin yayında İstanbuldan F.Xoyskiyə və M.H.Hacinskiyə yolladığı məktubda “Bolşevik hökuməti ilə birbaşa əlaqələrin yaradılmasında” ısrar etmişdi. AXC Xarici İşlər nazirliyinin (XİN-in) Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyimizə ünvanladığı məktubda (13.IX.1918) isə Azərbaycanın Rusiya ilə münasibətlərə dair rəsmi mövqeyi açıqlanmışdı: “Biz Moskva ilə əlaqə yaratmaq... Rusiya, o cümlədən də Sovet hakimiyyəti ilə daimi dostluq şəraitində yaşamaq istəyirik”.

AXC-nin Rusiyaya dair siyasətinin başlıca xətləri və məramları M.Ə.Rəsulzadənin parlamentin açılışındakı (7.XII. 1918) nitqində [8, 47] bir daha vurğulandı: bizim Rusiya camaatına qarşı heç bir ədavət və nifrətimiz yoxdur; bizcə mənfur olan, millətləri əzən və hüquqlarını verməyən Rusiyadır; müstəbid və təcavüzkar bir hökumətə laqeyd qala bilmərik; Rusiyanın səadətini

istəyirik; fəqət öz istiqlalımızı da əziz tuturuq; cəbr ilə qəbul edilən bir şeydə qətiyyəən səadət ola bilməz, çünki o, hürriyyət və istiqlaldadır.

Azərbaycan hökuməti Sovet Rusiyası tərəfindən rəsmən tanınmasa da onunla iqtisadi-ticarət əlaqələri qurmağa və keçmişdə olanları yeni əsaslar üzərində bərpa etməyə çalışırdı. Bu niyyətlə də Moskvanın iqtisadiyyat strukturlarından birinin təmsilçisi İ.Orlovun Bakıya 1918-ci ilin payızındakı missiyası zamanı hərtərəfli danışıqlar aparıldı. Bu müzakirələrdə iqtisadi əlaqələrlə yanaşı diplomatik münasibətlər yaradılması məsələlərinə də toxunuldu. Azərbaycan XİN-i Sovet Rusiyası rəhbərliyinə müraciət edib (6.X.1918) diplomatik nümayəndəliklərin açılmasını (Moskvada və Bakıda) istədi.

AXC Lenin Rusiyası ilə anlaşmağa (dil tapmağa) çalışırdı. Bolşevik hökuməti isə Rusiyadakı siyasi-silahlı qarşıdurmada üstünlük qazandıqca 1919-cu il boyu Azərbaycanın yenidən işğalına dair ideoloji-hərbi hazırlıq tədbirlərini [2; 6] də genişləndirirdi. Bu kimi tədbirlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- Azərbaycanda plasdarmın-Muğan Sovet Respublikasının təşkili;
- sinfi-ideoloji bazanın, yəni Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) partiyasının (AK(b)P) yaradılması və ondan istiqlalımıza qarşı istifadə olunması.

Sadalanlar sırasında ən təhlükəliələrindən biri qurama Muğan Sovet Respublikası hesab olunur. (Yeri gəlmişkən, Rusiya 1993-cü ilin yayında cənub bölgəmizdə Talış – Muğan Respublikasını “qurmaqla” da Azərbaycan dövlətçiliyinə problemlər yaratmışdı). Bu siyasi qurumun ərsəyə gəlməsində bolşeviklərlə yanaşı Denikinlərin tərəfdarları da mühüm rol oynamışdılar. Belə ki, hər iki tərəf bölgədə yaşayan rus kəndlilərinin - molokanların müdafiəsi adı altında oraya silahlı müdaxilə təşkil etdi. Tarixi-diplomatik ədəbiyyatda “Molokan qiyamı” da adlandırılan bu proses Muğan-Lənkəranda Sovet hakimiyyətinin elanı (15.V.1919) ilə nəticələndi. Əslində bu, Sovet Rusiyasının Azərbaycanı yenidən işğal etməsinə dair planların tərkib hissəsi idi.

Bunu təsdiqləyən bir sıra tutarlı faktlar vardır: **a)** Rusiyanın Sovet hakimiyyəti Həştərxan vasitəsi ilə bölgəyə hərbi ekspedisiya göndərmiş, silah və maliyyə yardımı göstərmişdi; **b)** Muğandakı qurama hökumətə Sovet Rusiyası XI ordusu Hərbi-Səhra Tribunalının sədri T.Ulyantsev (Otradnev) başçılıq edirdi (O da N.Nərimanov və S.Kirov ilə sıx əlaqələr saxlayırdı). AXC hökumətinin müəyyən diplomatik söyləri əməli nəticə vermədiyindən Azərbaycan ordusunun hissələri əvvəlcə denikinçi “desantı” əzdirər və sonra da (25.VII.1919) oyuncaq respublikaya son qoydular. Bununla da Azərbaycanın dövlətçiliyinə (suverenliyinə) və ərazi bütövlüyünə qarşı Rusiya tərəfindən törədilən daha bir qəsd zərərsizləşdirildi.

Ölkəmizi yenidən işğal etməyə hazırlaşan Sovet Rusiyası Azərbaycanda özünə siyasi dayaq yaradmağa çalışır və ideoloji-təbliğat işlərini gücləndirirdi. Bu işdə AXC-nin əhalisinə təsir imkanlarına malik olan şəxslərin (N.Nərimanov və b.) “xidmətləri”ndən istifadə edilirdi. Onun bir sıra məktub

və müraciətləri bu baxımdan heç də təsadüfi səciyyə daşımırdı. Bu dövrdə “dünya sosialist inqilabı” mövqeyində duran və nəinki Azərbaycanın, habelə bütün Şərqi sovetləşməsinə özünün amalı sayan N.Nərimanov Sovet Rusiyasının AXC-yə qarşı siyasi-ideoloji təzyiqlərini dəstəkləyirdi. Bunu onunla bağlı xeyli sənədlər və özünün məqalələri də təsdiqləyir.

Çoxlu məktub-müraciət-məqalə [5, 176, 202, 206]. N.Nərimanovun Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinə dair baxışlarını, habelə bolşevik hökumətinin AXC-yə qarşı təcavüzkar niyyətlərini (planlarını) açıqlayan çoxsaylı məqamlar, mülahizə və təkliflərlə doludur. Onlar haqqında tam təsəvvür yaradıla bilməsi üçün belə bir qruplaşdırmaya ehtiyac vardır:

- Bakı - Sovet Rusiyasının həyat mənbəyidir;
- biz Bakıyadək süngü ilə getməliyik, sonra oradan Şərqi yalnız ideya və əqidə ilə silahlanmaqla irəliləmək olar;
- rus yoldaşlardan kömək gözləmək lazımdır;
- ümumdünya sosialist inqilabının dalğalarında boğulmamaq üçün Rusiya fəhlə və kəndlilərinin Qırmızı bayrağı altında birləşmək lazımdır;
- Azərbaycan hökumətinin öz siyasətinə görə Güney Qafqazın müsəlman fəhlə və kəndlilərinin məhkəməsi qarşısında cavab verməli olacağı müdhiş saat yaxınlaşmaqdadır;
- o yalnız meydandan çəkilərək yerini Sovet hökumətinə verəcəyi təqdirdə rus proletariati qarşısında təqsirini yüngülləşdirə bilər.

AXC ilə Denikin Rusiyası arasında siyasi qarşıdurma və diplomatik müzakirələr. Rusiyadakı vətəndaş müharibəsinin gedişində vaxtaşırı başverən dəyişikliklər və yaranan yeni durumlar AXC diplomatiyasından çeviklik tələb edirdi. Belə dəyişikliklərdən (situasiyalardan) biri Denikin siyasi mövqeyinin güclənməsi və onun komandanı olduğu “Könüllü Ordu”nun hərbi üstünlükləri ilə bağlı yarandı. “Vahid və Bölməz Rusiya”nın bərpasını öz siyasətinin mərkəzində tutan Denikin də Azərbaycan dövlətinə əsla xoş münasibət bəsləməzdi. Onun da baş planı Azərbaycanın yenidən işğalını nəzərdə tuturdu [8, 59-60]. “Ağ Rusiya”nın Qafqazdakı (Azərbaycandakı) geostrateji maraqlarını təmin etmək üçün Denikin tərəfindən istinad olunan amillər (“güclər”) arasında bunlar diqqəti çəkir:

- L.Biçeraxovun qurama “Qafqaz-Xəzər hökuməti”;
- AXC ilə Dağlılar Respublikası arasında ərazi-sərhəd məsələləri (mübahisələri);
- Ermənistanla (Andraniklə) siyasi-hərbi əməkdaşlıq;
- Paris Sülh konfransı (Müttəfiqlər) vasitəsi ilə Azərbaycana göstərilə biləcək təsir (təzyiq).

Tarixi şərait, AXC diplomatiyasının beynəlxalq-məhəlli miqyaslı ardıcıl səyləri və s. rus generalının böyük dövlətçilik iddialarının gerçəkləşməsinə əngəllədi. Onun istinad etdiyi “qüvvələr” (ehtimallar) yetərsiz oldu. Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, L.Biçeraxovun oyuncaq “hökuməti” və Andranikin qul-

dur dəstəsi elə ingilislərin tələbi ilə Azərbaycandan qovuldu. Paris konfransında Denikin diplomatiyası ilə uzunsürən çəkişmələr də “ağ Rusiya”ya elə bir üstünlük qazandırmadı.

AXC hökuməti (XİN-i) Dağlılar Cümhuriyyəti (DC) ilə mehriban qonşuluq (hətta müttəfiqlik) münasibətləri qurmağa nail ola bildi. Bununla da Denikin AXC ilə DR arasındakı ərazi-sərhəd mübahisələrindən faydalanmaq cəhdləri müvəffəqiyyətsizliyə uğradı (Təbii ki, bu işdə Azərbaycan və Dağıstan xalqları arasında tarixən mövcud olan sıx iqtisadi-mədəni əlaqələr və dini-etnik birlik amilləri də çox mühüm rol oynadı). Azərbaycanla Gürcüstan arasındakı hərbi-müdafiə müqaviləsi və s. də Denikin üçün çəkindirici amilə çevrildi.

Biçeraxov-Andranik-Denikin işbirliyi və “Ağ Rusiya”nın (“Könüllü Ordu”nun komandanı ilə yanaşı həm də rus admiral Kolçakın) Ermənistanla siyasi-hərbi əməkdaşlığı AXC üçün ciddi problemlər (təhlükə) yaratmışdı. Lakin onları da zərərsizləşdirmək (sovuşdurmaq) mümkün oldu. Biçeraxovun və Andranikin silahlı dəstələrinin Azərbaycandan çıxarılması, AXC hökumətinin (XİN-in) hərbi-diplomatik məzmunlu tədbirləri, leninçilərin denikinçiləri üstələmələri və s. də buna ciddi təsir göstərdi.

Qafqazın problemlərinə Antanta ilə Denikin yanaşmalarındakı fərqlər də öz işini gördü [3, 196]. “Ağ Rusiya”nın Müttəfiqlərlə razılaşdırılmamış hərəkətləri: **a)** Dağıstanın işğalı; **b)** Azərbaycanla Gürcüstana qarşı iqtisadi blokada elan edilməsi və s. də Denikin ümidlərini doğrultmadı. Belə ki, Qərbin Azərbaycana davamlı təzyiq göstərəcəyinə dair ehtimallar da puça çıxdı.

“Könüllü Ordu”nun Qafqaz istiqamətindəki hərbi üstünlüyü Denikin diplomatiyasının regiona dair siyasətindəki yanlışlıqlar üzündən təsirsiz oldu (Sözsüz ki, bu işdə əsas rolu hərbi qarşıdurmada “ağlar”ın “qırmızılar”a uduzmağa başlamaları oynadı). Bu və digər amillərin təsiri ilə Denikin diplomatiyası Qafqaz siyasətindəki uğursuzluqlara son verməyə, yanlışlıqları “düzəltməyə” yönəlik cəhdlər göstərdi. Bu məqsədlə də Gürcüstan və Azərbaycan hökumətləri ilə danışıqlar aparıldı. Onlar qısa aralarla bir neçə mərhələdən keçdi. İlk rəsmi müzakirələr 1919-cu ilin yayında Tiflisdə Gürcüstan hökuməti ilə aparıldı. Azərbaycan tərəfi bu görüşlərdə iştirak etməsə də Denikin tələbləri AXC-nin də mənafeələrinə toxunurdu. Bunu: **1)** dağılmış rus Qafqaz ordusunun bütün mülkiyyətinin geri qaytarılması; **2)** “Könüllü Ordu”nun buraxdığı pulların Güney Qafqaz dövlətlərində sərbəst dövriyyəsinə icazə verilməsi; **3)** Cənubi Qafqazın yenidən “Vahid və Bölünməz Rusiya” ilə dinc birləşməsinə zəmin hazırlanması kimi tələblərdən də aydın görmək olar [2, 259].

AXC hökuməti də əvvəlcə “Könüllü Ordu”nun Bakıdakı ingilis qoşunlarının qərargahındakı təmsilçisi ilə ilkin müzakirələr keçirdi. Sonra da Denikin Bakıya göndərdiyi nümayəndə ilə danışıqlar aparıldı. 1919-cu ilin avqustun axırlarında isə Azərbaycanla saziş hazırlamaq üçün Rusiyanın Ali hakimi Kolçakın təmsilçisi sifəti ilə Bakıya gələn Baratovla danışıqlar oldu. Nəticəsiz qalan bu məsləhətləşmələr onun Tiflisdə N.Yusifbəyli ilə görüşündə davam etdirildi. Onlar da səmərəli olmadı. Bütün bu və digər danışıqlarda, dip-

lomatik yazışmalarda tərəflərin qaldırdığı məsələləri, tutduqları mövqeləri, gəldikləri nəticələri və çıxarıqları qərarları belə bir təsnifatla [3, 195-200] qruplaşdırmaq olar:

1. Qaldırılan məsələlər, toxunulan problemlər və mövqelər:

a) Azərbaycan hökuməti:

- Denikin AXC-yə münasibətinin aydınlaşdırılmasını istədi;
- danışıqların birinci (Bakıdakı) mərhələsində bunları təklif etdi: Bakı ilə Rostov və Azərbaycanla Şimali Qafqaz arasında rabitə-nəqliyyat (dəmiryolu və dənizlə) əlaqələrinin bərpası; dipkuryerlərin toxunulmazlığı, dipyazışmaların məxfiliyinin qorunması barədə təlimatın və AXC ilə Quzey Qafqaz arasında iqtisadi-maliyyə sazişinin layihəsinin hazırlanması; Xəzərdə Azərbaycan gəmiçiliyinin nizamlanması;
- Dağıstanın Denikin tərəfindən işğalının və onun Qızılburun-Zaqatala xətti üzrə sərhəd iddialarının AXC üçün artıq təhlükə yaratdığını bildirdi;
- ilkin sazişin bağlanması üçün “Könüllü Ordu”nun Dağıstandan çəkilməsi şərtini irəli sürdü və əvəzində isə cənubdan onun təhlükəsizliyinin təminatını vəd etdi.

b) Denikin tərəfi:

- Azərbaycanı Rusiyanın tərkib hissəsi sayaraq onun müstəqilliyinə ölkəsində ali hakimiyyətin bərpasına qədər dözləcəyini bildirdi (General sonralar mühacirətdə olarkən yazdığı “Rus hərə-mərcliyinin oçerkləri” adlı əsərində [2] bunları inkar etdi: “Gürcüstan və Azərbaycanın zorla zəbt edilməsi mənim planlarıma daxil deyildi və siyasi cəhətdən də məqsədəuyğun olmazdı. Lakin bu yeni qurumların hökumətləri bizim siyasətimizə ya inana bilmirdilər, ya da taktiki mülahizələrə görə inanmaq istəmirdilər... Qafqazda mübarizənin əsas, bəlkə də yeganə səbəbi vahid Rusiya baxışı və yeni Qafqaz qurumlarının tam müstəqilliyi ideyası arasında toqquşma idi”;
- Türkmənçay müqaviləsinə istinad edərək Xəzər donanması ilə bağlı tələblər irəli sürdü. Belə ki, Azərbaycan ticarət gəmilərinin rus bayrağı altında üzmələri və hərbi gəmilərinin isə heç dənizə çıxmamaları şərtini qoydu.

2. Gəlinən nəticələr və çıxarılan qərarlar:

a) “Könüllü Ordu”nun komandanlığı:

- Şimala doğru hücumlarla bağlı Cənub istiqamətində (Dağıstanda) hərbi əməliyyatları dayandırdı;
- Azərbaycan-Dağıstan sərhədboyu demarkasiya xəttini müəyyənləşdirdi;
- Azərbaycan Ordusunda qulluq edən bütün rus zabitlərinə onun sıralarından çıxmağı əmr etdi;
- Azərbaycan və Gürcüstana qarşı iqtisadi blokada tətbiq olunduğunu bildirdi;

b) AXC rəhbərliyi:

- parlamentin qərarına əsasən Dövlət Müdafiə Komitəsi (DMK) yaratdı və onun vasitəsilə də Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan etdi (11.VI.1919), çoxlu müvafiq tədbirlər gördü;
- Denikin Xəzər donanması ilə bağlı tələblərini rədd etdi və onun ingilislərin Azərbaycana verdiyi gəmiləri ələ keçirməsini əngəllədi;
- Azərbaycanın Denikinə canlı qüvvə ilə yardım göstərməsinə dair ingilis təklifini qəbul etmədi. Və bu mövqeyini dövlətimizi xarici siyasət xətti ilə (Rusiyanın daxili işlərinə qarışmamaqla) əsaslandırdı.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən yenidən işğalı: diplomatik təzyiqlər və hərbi planlar. 1919-cu ilin axırları üçün Rusiyadakı hərbi-siyasi qarşıdurmanın sonu görünməyə və ondan qalib çıxacaq qüvvə-tərəf (Sovetlər) aydınlaşmağa başladı. Bu vəziyyət Denikini özünün Qafqaz siyasətinə bir daha yenidən baxmağa məcbur etdi. Nəticədə Azərbaycan istiqlalı Denikin tərəfindən gec də olsa tanındı (11.II.1920). O, hətta AXC ilə (habelə Gürcüstanla) hərbi əməkdaşlığa uğursuz səylər göstərdi. Denikin istefası ilə (4.IV.1920) “Könüllü Ordu” dağıldı. AXC-Denikin (“Könüllü Ordu”) münasibətləri beləcə sona yetdi.

Azərbaycan istiqlalının Paris Sülh konfransı tərəfindən tanınması da onu təhdid edən təhlükəni sovuşdurmadı. Qızıl Ordunun Denikin qoşunlarını sıxışdıraraq Cənuba doğru irəliləməsi Sovet Rusiyasının Azərbaycanın daxili işlərinə müdaxiləsini genişləndirdi. Lenin tərəfindən Sovet Rusiyasına “hücum edən on dörd dövlət”in siyahısına salınan Azərbaycan onun təcavüzünün başlıca hədəfi kimi seçildi. (Belə bir siyahı “təcrübəsinin” Rusiyanın 2022-ci ilin fevralında Ukraynaya hərbi təcavüzü zamanı prezident V.Putinin elan etdiyi RF-yə “dost olmayan ölkələr” (22 dövlət) siyahısı ilə inkişaf etdirildiyini söyləməkdən ötrü də yetərli əsaslar mövcuddur). Lakin Sovet hökuməti əvvəlcə diplomatik gedişlər edərək AXC-ni Rusiyadaxili hərbi qarşıdurmaya qatmağa çalışdı. Bununla əlaqədar olaraq RSFSR (Çiçerin) ilə AXC (Xoyski) arasında bir müddət “notalar savaşı” getdi.

Öncə G.Çiçerin Azərbaycan xalqına və onun hakimiyyətinə müraciət etdi. Əslində AXC-yə birinci notasını (2.I.1920) verdi. Müraciət-notada:

- Sovet Rusiyası və Azərbaycan ordularının komandanlıqları arasında hərbi saziş bağlanması üçün dərhal danışıqlara başlanılması təklif olunurdu;
- ləngimədən Rusiya fəhlə və kəndlilərinin silahlı zərbəsi ilə birləşib Denikinə qarşı mübarizəyə başlamaq “məsləhət” bilinirdi;
- Azərbaycanın da qatı düşməni hesab olunan Denikinə qarşı mübarizədə (müharibədə) iştirakın AXC-nin dövlət maraqlarına və zəhmətkeşlərinin mənafeələrinə uyğunluğu vurğulanırdı və s.

Əslində RSFSR hökuməti bu (birinci) notası ilə Azərbaycanı Denikinə qarşı müharibəyə cəlb etməklə onun müstəqilliyinə son qoymaq məqsədini

güdürdü. Bu niyyətlə də ona “Könüllü Ordu” əleyhinə “ittifaq” (Burada Azərbaycanla Rusiyanın qarşılıqlı müttəfiqlik fəaliyyəti barədə 2022-ci ilin fevralında elan etdikləri Moskva Bəyannaməsi də istər-istəməz gözününə gəlir) bağlamaq təklif edilirdi.

Sovet diplomatiyasının məkrli planları ilə üzləşən AXC hökuməti müəyyən müzakirələr apardı. DMK-dakı müzakirələr (6.I.1920) belə bir qərarla [1, 81] yekunlaşdı. XİN-ə: **a)** Gürcüstanla məsləhətləşmələr aparıb AXC-nin müstəqil dövlət kimi Sovet Rusiyası ilə münasibətlər qurmaq üçün RSFSR ilə danışıqlara hazır olduğunun çatdırılması; **b)** Böyük Britaniya hökumətinin yeni siyasi şəraitə münasibətinin öyrənilməsi və onun nüfuzundan Azərbaycanın mənafeyi üçün istifadə olunması tapşırıldı.

AXC diplomatiyası Çiçerinin bu notası - yeni siyasi durumdan çıxış yolları barədə geniş əhatəli məsləhətləşmələr apardı. Belə ki, Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəlik vasitəsi ilə bəzi məqamlar aydınlaşdırıldı. Gürcüstan hökumətinin və İngiltərənin regiondakı Ali komissarı Uordropun mövqeyi öyrənilirdi. Paris Sülh konfransının müvafiq qurumları məlum nota ilə bağlı məlumatlandırıldı. Azərbaycanın istiqlalının Sülh konfransı tərəfindən tanındığı günlərdə AXC XİN-i F.Xoyski RSFSR hökumətinə cavab notası (14.I.1920) göndərirdi. Notadan göründüyü kimi, Azərbaycan hökuməti Sovet Rusiyasının təzyiqlərini diplomatik yollarla azaltmağa çalışırdı. Orada [1, v.7; 7] qeyd edilirdi ki, AXC hökuməti:

- heç vaxt başqalarına onun daxili işlərinə qarışmaq imkanı vermir;
- digər xalqların daxili işlərinə qarışmamaq prinsipini müdafiə edir və rus xalqının daxili mübarizəsinə müdaxiləni də yolverilməz sayır;
- xalqımızın müstəqilliyinə qəsd etdiyinə görə daima Denikinlə mübarizə aparır;
- dövlətlərin suverenliyi prinsipinə əsasən Rusiya ilə mehriban qonşuluq münasibətlərinin yaradılmasına hazırdır.

F.Xoyskinin cavab notasına [10, 50-51] belə bir xülasə vermək olar: dövlətlərarası danışıqlar yalnız Azərbaycan istiqlalının Sovet Rusiyası tərəfindən tanınması şəraitində mümkün ola bilər. Öz növbəsində Sovet Rusiyası belə bir təklifi əsla qəbul etmirdi. Bu şərait isə iki dövlət arasındakı diplomatik gərginliyi artırırdı. Çiçerinin AXC hökumətinə ikinci notası da (23.I.1920) bunu təsdiqləyirdi. Nota Azərbaycanın Sülh konfransı tərəfindən artıq de-facto tanınmasına Sovet Rusiyasının elə bir ciddi önəm vermədiyini və ona heç məhəl qoymadığını açıqlayırdı. AXC diplomatiyasının RSFSR ilə münasibətlər qurmasına dair məlum mövqeyi də notada bilərəkdən yanlış şərh edilirdi. Belə ki, AXC-nin “Rusiyadaxili mübarizəyə qarışılmaması” prinsipi “Denikinlə mübarizədən imtina” kimi səciyyələndirilirdi. Sonda isə Denikinə qarşı birgə mübarizə aparılması “zərurəti” bir daha xatırlanırdı.

Əvvəlkinə nisbətən daha təcavüzkar səciyyə daşıyan bu notanın cavabı çox da ləngimədi. F.Xoyskinin ikinci notası (1.II.1920) AXC hökumətinin

məlum mövqeyini təkrarladı: Azərbaycan həmişə Denikinlə mübarizə aparmışdır. Bu notada, həmçinin Azərbaycanın istiqlalının qeyd-şərtsiz tanınmasına Sovet Rusiyasının münasibətinin tam açıqlanması (aydınlaşdırılması) istənilirdi. Çiçerin isə öz mövqeyində ısrarlı idi. Buna görə də onun üçüncü notası (20. II.1920) özünü çox da gözlətmədi. Notada elə bir yeni (ciddi) fikir yox idi. Burada deyilirdi ki, Azərbaycanın tanınması iki dövlət arasında münasibətlər qurulmasına dair məsələlərlə bağlı mürəkkəb danışıqların nəticəsində mümkündür.

Bəzi səbəblərə görə cavab notası bu dəfə bir az yubadıldı: **1-cisi**, RSFSR hökuməti (Çiçerin) notalar mübadiləsinə əslində vaxt qazanmaq və başaldırmaq vasitəsi kimi baxırdı. **2-cisi**, Sovet Rusiyası ilə münasibətlərlə bağlı hökumətdə vahid mövqe deyil, iki xətt vardı [3, 203]. **3-cüsü**, dövlətçilik üçün yaranan ciddi təhlükə və əlverişsiz beynəlxalq şərait də öz təsirini göstərirdi (Bir tərəfdən, Sovet qoşunları sürətlə Cənuba irəliləyirdi, digər tərəfdən də, Qərbin vəd etdiyi hərbi yardımdan xəbər yox idi).

Sovet Rusiyası ilə münasibətlərə yanaşmadakı iki xətt və onlar arasındakı gərginlik dövlətin beynəlxalq vəziyyəti və xarici siyasəti üçün istər-istəməz problemlər yaradırdı. Birinci xəttin tərəfdarları (M.H.Hacınski) AXC-nin Sovet Rusiyası tərəfindən tanınmasından ötrü ona böyük güzəştlər edilməsini mümkün sayırdılar. Əslində onlar dövlətin xarici oriyentasiyasının köklü şəkildə Rusiya istiqamətində dəyişdirilməsinə çalışırdılar. İkinci xəttin ardıcılıarı (N.Yusifbəyli və F.Xoyski) isə ölkədə qüvvətli hakimiyyət yaradaraq Sovet Rusiyasının hərbi təcavüzünə qarşı silahlı müqavimət göstərilməsinə üstünlük verirdilər. Dövrün beynəlxalq şəraiti (Sovet Rusiyasının güclənməsi, Qərbin geri çəkilməsi və s.) üzündən ikincilərin birincilərin təsirini heçə endirmək (heç olmazsa zəiflətmək) söyləri əməli nəticə vermədi. Əksinə, M.H.Hacınski və tərəfdarları işğal ərəfəsində ölkədə siyasi (hakimiyyət) böhranı yaratmağa müvəffəq ola bildilər. Bütün bunlara görə də, Ə.Topçubaşı “Paris məktubları”nı da belə bir məqamı vurğulamışdı: “Azərbaycanın daxili işlərinə xüsusi diqqət yetirin...” [9, 58].

Sovet Rusiyasının Azərbaycanı yenidən işğal etmək planlarında AXC-də sinfi-ideoloji zəminə söykənən dayaqların yaradılması da mühüm yer tuturdu. 1919-cu ilin sonundan etibarən bu istiqamətdə ciddi addımlar atıldı. “Sosialist inqilabı etmiş Azərbaycan zəhmətkeşlərinə Sovet Rusiyası tərəfindən beynəlmiləl yardım göstərilməsi”nin ideoloji-siyasi təminatı yaradıldı. İlk öncə “Hümmət”in parçalanması təşkil edildi. Onun tərkibindəki bolşevik qrupuna - mövcud quruluşu silahlı üsyan yolu ilə devirmək istəyənlərə hərtərəfli dəstək verildi.

Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası (RK/b/P) Mərkəzi Komitəsi (MK) Siyasi Bürosunun iclasında (17-18.I.1920) Azərbaycanın daxili işlərinə ideoloji-diplomatik müdaxilənin təşkili məsələləri nəzərdən keçirildi. Çiçerinin məruzəsi və Leninin təklifi əsasında qəbul edilən qərarla AXC hökumətinə etimadsızlıq siyasətinin gücləndirilməsi və s. zəruri sayıldı. Bolşevikləri dönüklər, düşmənlər sayan türk-müsəlman əhalinin rəğbətini qazanmaq məqsədi ilə

“Müstəqil Sovet Azərbaycanı” şüarı və müstəqil Kommunist partiyası fikri ortaya atıldı. Bunun ardınca Sovet Rusiyasının Azərbaycanda mühüm sinfi-ideoloji bazası hesab olunan AK/b/P (əslində RK/b/P-nin yerli şöbəsi) yaradıldı (11-12.II.1920). Bir həftə sonra (fevralın 17-də) isə onun Azərbaycanın müstəqilliyinin əleyhinə çıxması təşkil olundu. AK/b/P MK-nın Moskvaya göndərdiyi teleqramda Sovet Rusiyasının rəhbərliyindən Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmaması [4, 230] xahiş edildi; guya Azərbaycanın fəhlə və kəndliləri bunu istəmərdilər.

Bu “mövqe”-təklifin Sovet Rusiyasının rəhbərliyi tərəfindən dəstəklənməsi ilə AXC-yə qarşı hərbi müdaxiləyə hazırlıq işi özünün son mərhələsinə daxil oldu. Bolşeviklər Bakıda dövlət çevrilişinə uğursuz cəhd (III.1920) göstərdilər. Bakıda “... Azərbaycanın meyidinin üzərindən keçib moskvalı yoldaşlara kömək” (Ə.Qarayev) göstərilməsi çağırışları səsləndi. Belə bir şəraitdə Lenin Qafqaz cəbhəsinin İnkilabi-Hərbi Şurasına (Q.Orconikidze və b.) “məşhur” əmr-teleqramını (17.III.1920) göndərdi: “Bakını almaq bizə olduqca və olduqca zəruridir. Bütün səylərinizi buna verin... Qüvvələr yeridilməsi barədə Baş komandanla şərtləşin”.

RSFSR hökuməti işğalçılıq məqsədlərini gerçəkləşdirməyə hazırlaşarkən ermənilərin də xidmətlərindən yararlandı. Onların təmsilçiləri (Pirumov və Zaxaryan) 1920-ci ilin əvvəlində Moskvaya gedib müəyyən ərazi güzəştləri əvəzində AXC-nin devrilməsinə öz yardımlarını təklif etdilər [8, 65]. Elə bu cür sövdələşmə axarında Sovet Rusiyası və ermənilərin Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı növbəti qəsdı - Qarabağ qiyamı (III.1920) təşkil olundu (AXC hökuməti onu vaxtında zərərsizləşdirə bildi).

Tarixi-diplomatik sənədlərdən də görüldüyü kimi, Sovet Rusiyası Azərbaycanın (Bakının) yenidən işğalını sürətləndirərkən siyasi məqsədlərlə yanaşı iqtisadi amilləri də (tezliklə Bakı neftini özünə qaytarmaq və s.) əsas tutmuşdu (Heç də təsadüfi deyil ki, hələ işğaldan əvvəl (17.IV.1920) suveren dövlətin daxili işlərinə kobud müdaxilə edilmiş, yəni A.Serebrovski Bakı neft komissarı təyin olunmuşdu).

Sovet Rusiyasının Azərbaycan dövlətinə qarşı yaratdığı təhlükə onun Qərbin yardımına (dəstəyinə) olan ehtiyacını da xeyli artırmışdı. Müttəfiqlərin sərkərdə və siyasətçilərinin Qafqaza (Azərbaycana) hərbi yardım göstərilməsi məsələsinə fərqli baxışları durumu daha da ağırlaşdırırdı. Antantanın, ələlxüsus da, İngiltərənin: **a)** Sovetlərdən daha çox güzəştlər əldə etmək istəyi; **b)** Qızıl Ordunun təcavüzünü əngəlləmək üçün Qafqaza qoşun göndərilməsini bahalı və əzsəmərəli sayması regiona hərbi yardım göstərilməsini mümkünsüz edirdi. Lakin AXC Qərbdən yardım alınması, özünün Sovet Rusiyası tərəfindən tanınmasına siyasi dəstək verilməsi və s. sahələrdə səylərini davam etdirirdi. Bu məqsədlə də AXC-nin Parisdəki Sülh nümayəndəliyi Antantanın Ali Şurasının London və San-Remo konfranslarına (sessiyalarına) qatıldı. London sessiyasında (II-III.1920) araşdırılan “rus məsələsi” də Azərbaycanın mənafeləri ilə sıx bağlı idi [3, 206; 9]. Konfransın “Rusiyada Müttəfiqlərin siyasəti” adlı sə-

nədi (Memorandumu, 24.II.1920) bir çox tərəflərdən marağ doğurur. Sessiyada (Memorandumda):

- müstəqilliyi yenidən tanınan dövlətlərə Sovet Rusiyası ilə dinc münasibətlər yaratmaq tövsiyə olunurdu;
- onunla müharibə şəraitində olanlara hərbi əməliyyatlara son vermək məsləhət görülürdü;
- bolşevik hökumətinin təcavüzü ilə üzləşən dövlətlərə hərtərəfli yardım vəd edilirdi.

Azərbaycanın Gürcüstanla birlikdə ingilis yardımında israrlı olması səbəbsiz deyildi. Çünki Qərbdə dövlətləri sırasında yalnız İngiltərə Qafqaza yetərli yardım göstərə bilmək imkanlarına malik idi. Habelə Sovet Rusiyası ilə müəyyən (ticarət və s.) əlaqələr qurmağa çalışan Böyük Britaniya RSFSR ilə Qafqaz dövlətləri arasında vasitəçi ola bilərdi. Ancaq əvvəldə qeyd edildiyi kimi, İngiltərənin bu məsələdə özəl maraqları var idi. Buna görə də yardım vədləri əslində bəyanat səciyyəsi daşıyırdı. Həm də o, ehtimal olunan yardımın həyata keçirilməsini hələki çox çətin sayılan şərtlə bağlayırdı: Qafqazda millətlərarası münaqişələrə son qoyulması (Onun özünün bu sahədə vaxtı ilə göstərdiyi səylər də elə bir ciddi nəticə verməmişdi).

Qafqaz xalqlarının birliyi regionun Rusiya tərəfindən yenidən işğalını önلəyən əsas amillərdən idi. Lakin bu birlik alınmadı. Transqafqaz dövlətlərindən Rusiyanın yenidən işğalına ilk hədəf seçiləni isə Azərbaycan oldu. AXC hökuməti (XİN-i) işğalını mərhələdə də ciddi diplomatik müqavimət göstərdi. F.Xoyski RSFSR XİN-ə üçüncü-sonuncu nota ilə (15.IV.1920) müraciət etdi [10, 53]. Notada: **a)** Azərbaycan xalqının şimal tərəfdən qorxu çəkmədən sakit yaşayacağına ümid bəslədiyini bildirilir; **b)** Rusiyanın AXC ilə sərhədlərə qoşun toplanmasının səbəblərinin açıqlanması istənilir; **c)** danışıqlara başlanılmasına israr edilirdi.

G.Çiçerin bu notaya, hətta münasibət belə bildirmədi. Çünki Lenin Rusiyası Azərbaycanla münasibətlərin hərbi müstəvidə “həlli” qənaətini artıq qətiləşdirmişdi. Rusiya bəzi diplomatik gedişləri – ticarət və iqtisadi məsələlərə dair danışıqları ilə baş aldadır, vaxt qazanırdı. Arxada isə Azərbaycana hərbi müdaxilənin planları hazırlanırdı. Bunu bir çox rəsmi sənədlər (direktiv və əmrlər) də yaxşı açıqlayır. Belə ki, “Bakıya hücum və Azərbaycanın azad edilməsi haqqında”kı 490 sayılı direktivdə: **1)** aprelin 27-də Azərbaycan sərhədlərini keçib Bakı quberniyasını tutmaq; **2)** desant çıxararaq neftdaşıyan AXC donanmasını ələ keçirmək və s. nəzərdə tutulurdu. 5969/s sayılı direktivdə əvvəlkinə əlavə olaraq yalnız Bakı quberniyasının deyil, Azərbaycanın bütün ərazisinin ələ keçirilməsi XI ordunun son vəzifəsi sayılırdı. “XI ordunun qoşunlarına Bakıya hücum və Azərbaycanın azad edilməsi haqqında”kı 52 sayılı əmrdə isə gələcək hərbi əməliyyatların (bunu “beynəlmiləl yardım” kimi qiymətləndirənlər də mövcuddur) 17 maddəlik konkret planı verildirdi (Bu sənədlər sırasında Bakının tutulmasına dair hərbi əməliyyatın plan-sxemi də vardır).

İşğal ərafəsində daxildəki bolşeviklər və ermənilər Sovet Rusiyasının hərbi müdaxilə planlarına dəstək verdilər. A.Mikoyan başda olmaqla Bakı bolşeviklərinin nümayəndə heyəti XI ordu hissələrinə gedərək “Azərbaycan xalqı adından” onu ölkəmizə dəvət etdi. Rusiya bu kimi hərbi-siyasi-ideoloji səciyyəli hazırlıq tədbirlərini tamamladıqdan sonra yenidən Şimali Azərbaycanın işğalına başladı (27.IV.1920). AXC parlamenti: **a)** Azərbaycanın tam müstəqilliyinin saxlanılması; **b)** onun ərazi bütövlüyünün qorunması və digər şərtlərlə [8, 67] hakimiyyətin təhvil verilməsinə razılaşdı.

Nəticə və elmi qənaətlər. Beləliklə, 27 aprel istilası ilə növbəti, lakin qısamüddətli (23 aylıq) Azərbaycan istiqlalı “dünya sosialist inqilabı”, Lenin “milli siyasəti” və s. yolunda qurban gedərək tarixə qovuşdu. Belə bir vacib məqamın da xüsusi olaraq vurğulanması lazım gəlir: 1920-ci ilin aprelində Azərbaycanda (Bakıda) sosialist inqilabı baş verməmişdir. Sadəcə, Azərbaycanın müstəqilliyini əsla qəbul etməyən Rusiya onu yenidən işğal etdi. “XI ordunun Azərbaycan zəhmətkeşlərinə beynəlmiləl yardımı”, bunun üçün də onun “dəvət” olunması, habelə AXC parlamentinin hakimiyyətin təhvilə barədə qərar çıxarmağa məcbur edilməsi – bütün bunlar Rusiyanın hərbi təcavüzünə geyindirilən “siyasi-hüquqi” dondan başqa bir şey deyildi.

Aprel istilası ilə Azərbaycan dövlətçiliyinin daha bir mərhələsi sona yetdi. İşğalın ilk günlərindən etibarən milli istiqlalın bütün uğurları üzərindən xətt çəkildi. Tezliklə XI ordu bütün Azərbaycanı tutdu. “Müstəqil Sovet Azərbaycanı” şüarı köhnəlmiş sayıldı və ondan imtina edildi. Azərbaycanın müstəqil xarici siyasətinə son qoyuldu və ordusu tədricən ləğv olundu. Ölkəmiz təkrarən Rusiyanın xammal bazasına çevrildi. Onun yanacaq ehtiyatları və s. Rusiyaya daşındı. Bütün bunlar işğala qarşı milli müqavimət hərəkatına və müstəqilliyin bərpası uğrunda mübarizəyə təkan verdi.

XX əsrin sonlarında Azərbaycan beynəlxalq şəraitdə baş verən ciddi dəyişikliklərin və qüdrətli milli-azadlıq hərəkatının nəticəsində müstəqilliyini yenidən bərpa etdi. Azərbaycan hazırda beynəlxalq birliyin bərabərhüquqlu üzvüdür. O, çağdaş dünyanın beynəlxalq həyatında yaxından iştirak edir. Digər tərəfdən də, milli təhlükəsizlik (müstəqilliyin müdafiəsi, ərazi bütövlüyünün təminatı və s.) baxımından bir sıra ciddi problemlərlə üzləşmişdir. Bütün bunlar isə diplomatiyamızın çoxəsrlik tarixi təcrübəsinin, o cümlədən də AXC-nin xarici siyasətinin uğurları və dərslərinin öyrənilməsini, onların nəzərə alınmasını tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f.970, siy.1, iş 112.
2. Büyük Devletler Kıskaçında Bağımsız Azerbaycan (1918–1920), İstanbul, İQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2010.
3. Musa İ. Azərbaycanın xarici siyasəti (XX əsr). 3 cildə, c.1. - Bakı: İqtisad universiteti nəşriyyatı, - 2011.
4. Nəsimzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918–1920). - Bakı: Ay-ulduz nəşriyyatı, - 1996.
5. Нариманов Н. Избранные произведения. В трех томах, т.2 (1918–1921). - Баку:

Азернешр, - 1989.

6. Гасанлы Дж. Внешняя политика Азербайджанской Демократической Республики (1918 – 1920). - Москва: Наука, - 2010.
7. Газ. «Азербайджан», Баку, 1920, 14 янв.
8. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. - Bakı: Elm, - 1990.
9. Топчибашев А.М. Письма из Парижа. - Баку: Азернешр, - 1998.
10. Yaqublu N. Cümhuriyyət qurucuları. - Bakı: Nurlar, - 2018.

ОТНОШЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ С РОССИЕЙ: ПРОБЛЕМЫ И ПОВТОРНОЕ ЗАВОЕВАНИЕ

ИСМАИЛ МУСА

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются проблемы, созданные Россией к Азербайджанской Демократической Республике (АДР). Главное внимание уделено анализу усилий ленинской (советской) и деникинской России, направленных к повторному завоеванию Северного Азербайджана. В этом контексте исследуется роль фактора «повторное российское завоевание» в падении АДР. В связи с этим, рассмотрены многочисленные документы с использованием метода критического подхода: дипломатические переписки, выступления государственных деятелей Азербайджана и России, директивы, приказы и т.д.

Ключевые слова: АДР, Ленинская Россия, Деникинская Россия, завоевание Северного Азербайджана, падение Республики

AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC - RUSSIA RELATIONS: PROBLEMS AND RE-OCCUPATION

ISMAIL MUSA

SUMMARY

The article examines the problems created by Russia for the Azerbaijan Democratik Republic (ADR). The main attention gives to the analysis of the efforts of Lenin (Soviet) and Denikin Russians to re-occupy Northern Azerbaijan. In this context, the role of the factor of "repeated Russian occupation" in the collapse of the Popular Front is also studied. In this regard, numerous documents: diplomatic correspondence, speeches of Azerbaijani and Russian officials, directives, notes, orders, etc. considered in a critical approach.

Keywords: Azerbaijan Democratik Republic, Lenin's Russia, Denikin's Russia, "war of notes", occupation of Northern Azerbaijan, collapse of the Republic